

A-5682
Duplum

J. Kalkun

Teism ja ateism

ivõitluses kooli moraali- õpetuse pärast

Üsuõpetuse koolitviimise küsimuse
käsitamine. Gestis

1923

Autori kirjastus

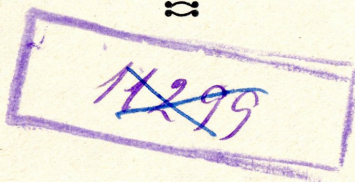
J. Kalfun

Teism ja ateism

tvõitluses kooli moraali-õpetuse pärast

Õhuõpetuse kooliviimise küsimuse
käsitamine Eestis

∞

1923

Autori kirjastus

32178
A-5682

Tallinna Eesti Kirjastus-Ühise trükitoda, Piff t. 2

I.

6. üleriiklisel õpetajate kongressil 16., 17. ja 18. augustil 1923. a. tekitas selle küsimuse harutamise õige ärewat meeleolu. See küsimus on tõesti raskestkaaluv, ja ei ulatanud isegi kongressi poolt tema harutamiseks määratud aeg selleks, et teda igatülgsest walgustada, — sõnawõtjate järjekord pandi kinni ja järeljäänud kõnelejate aeg piirati 5 minutiga. Wiimane äpardus juhtus ka nende ridade kirjutajale, ja kuna tal selles küsimuses kaugelt lahkuminek seisukoht on harilikest siitjaadik awalikuks tulnud seisukohtadest, siis ei jää tal teist teed, kui jule läbi omi mõtteid awaldata.

Magu juba kongressil siisjuhatawalt tähendasin, ei ole meil selles küsimuses mitte tegemist kottupõrkega usulise — ja loodusteaduslike moraalil wahel, waid niisugusega teistlike ja ateistlike ilmawaate wahel. Loodusteadus asub nende kahe wahel ning ei eita ega jaata ühte kui teist. Loodusteaduse waral pole wõimalik Jumala olemist ega mitteolemist tõestada, ja kes seda katjub teha, sellele wõib tõestust jälgides kindlasti kätte näidata ta järjestuses ettetulewot ebaloogikat.

Loodusteadus omal puhtamal kujul katjub ainult selgitada kausaalseid ehk põhjuslisi juhteid loodusliste, s. o. meelte waral tajutud nähtuste wahel. Selle juures on ijegi nii kaugele mindud, et tunnistada tahetakse ainult otsekoheseid kausaalseid juhteid, millistes põhjus wahendita nähtawale toob tagajärje. Teleoloogilisi*) simeid (causae finales) püütakse salata, ehk nad meile looduses küll üsna tihti silma torkawad, näituseks — die ijeäraline — otstarbekohane — ehitus käib eel jellele järgnema risttolmlemisele, see tugewate, eluwõimjate seemnete saatutamisele, wiimane aga jugu alleshoidmisele. Sugu alleshoidmine, mis kauges tulewikus, on seega põhjus eelkäiwale ijeäralise dieehitusele.

Ujuõpetusel ja loodusteadusel on küll olemas ka üks ühine tung ja püüe**) nimelt ontoloogia ehk reaalsete asjade algsaamise õpetus. Algsaamise õpetuses ei jõua loodusteadus arwatawasti millalgi lõpule, nagu jeda loodusteadlased ka ei jalgagi (Du Bois-Reymond'i kuulus ignoramus — ignorabimuskõne), ja selle põhjus on arusaadaw. Nad tungiwad ainult kausaalsete ühenduste

*) Teleoloogia ehk otstarbekohajuse õpetus näitab, et nähtused teostuwad millegi tulewikus peituma sihi saatutamiseks, kuid mitte mõne eelkäiwa põhjuse tõukel, näit.: põllumees külib rutist, et järgmisel aastal leiba saada.

**) Käib osalt vastu prof. P. Põllu wäitele wiimasesel õpet. kongressil, kus ta resulteerib, et religiooni- ja tunnetusõpetung pole samased.

waral samm-sammult edasi ja ei jõua millalgi otsatuste äärele. Kuna erapooletu looduseuurija oma teadmiste piirile jõudes millalgi ei kinnita, et selle piiri taga midagi pole, waid selle küsimuse lahtiseks jätab, siis tuleb tähendada, et ontogeneetilistes küsimustes ateist kindlasti usub, et seal taga pole midagi, teist aga kinnitab, et selle taga on Jumal. Sellest näeme, et a t e i s m o n k a u s k .

Siinkohal tuleks ka usumõistet natuke selgitada. Usk on alati walik kahe ehk enam wõimaluse wahel. Ta on seega liikumine, ja võib temast ainult niikaua rääkida, kuni liikumine pole seisma jäänud. Ta on wõrreldaw tunnikellaga, mis ainult niikaua on ajamõõtjaks, kui kaua ta liigub. Seismajäänud kell pole ajanäitaja ka mitte siis, kui ta näitajad 12 peal seisawad. Usuga on samane lugu. Niikaua, kui inimene on täie mõistuse juures, walib ta wõimaluste wahel ja tal on usk, usuta inimesi leidub peaaesjaliselt See-waldis ja teistes waimuhaigete majades. Waimuhaige ütelus: „Mul on klaasist jalad“ jne., näitab, et ta waliku suhtes mitme wõimaluse wahel on seisma jäänud surnud punktile. Saawutatud seisukohalt waadates tuleb tagasi tõrjuda hra J. Annussoni lause referaadis wiimasel õpetajate kongressil, kus ta tähendas, et isik, kelle juures koolis käsitatud usuline moraaliõpetus äpardub, langeb usuta olekusse. Usuta ei jää niisugune isik niikaua, kui ta terve mõistuse juure jääb; ta langeb, võib olla, materialismisse, enese jumaldamisesse või mõne teise ususse.

Teismi ateismiga wõrreldes ontoloogiliste

lahkuminekute seisukohalt, mõiksime nende kohta öelda järgmist. Loodusteadlisele piirile jõudes kõige reaalse saabumise küsimuses tunneb ennast teist asuvat nagu ümmargusel keral ruumi wallas, mille pealt äramineku võimalused puuduvad. Tal on aga hingeline film, mis näeb jellest kerast eemal säravaid lehasid, see on aga metafüüsiline valdkond, kuhu ta vähemalt oma hingelise filma abil jõuab. Ateistil nähtavasti puudub niisugune hingeline film. Ta on selles suhtes pime ja usub, et väljaspool loodusteadliste saavutuste kera midagi ei leidu. Loodusteadlased muidugi jätavad küsimuse lahtiseks, nad ei saa metafüüsilist valdkonda kindlaks tõeks pidada võimaluse pärast, et see ehk võib olla pettekujutus.

Kõigil usulistel ilmavaadetel — ka ateistlikel — on omad moraaliõpetused, mis juurduvad omapärastes tõekspidamistes. Need ei ole ühelgi juhul absoluutselt tõestatud, vaid põhjenevad postulaatidel, printsiipidel ehk aksioomidel, mis enesest tõestamatud. Moodne loodusteadus ei taha tunnistada aksioome nende tõestamatuje pärast alusena, vaid katsub nendele ligineda antud reaalsuji uurides induktiivsel teel. Tema kurbloolus põhjenebki sellepärast saatuses, et ta milalgi kõige olu põhjuseni ei jõua, sest see on inefiniteesimaalne.

Loodusteaduse peale tuleb seega waadata ka kui ilmavaate peale, mis asub keskkohal ja oma harujid igale poole ajades mõiks olla fillaks mõi koguni lepitajaks teiste wahel, kuna need otjatuses peituwate printsiipide poolt temale liginewad.

Rahjuks tuleb aga tähendada, et ka modernsemaid loodusteadusliji saamutusi ei wõi abjoluutseleffimatuks pidada. Põhjused selleks on esiteks, et meie meelteorgaanid, milliste tajumistele loodusteadlased toetuvad, meid petavad, teiseks aga tuleb tajumisi mõistuse waral tõlgitjeda, kuid selle juures ei märka loodusteadlased tihti, kui palju nad tajutud nähtustele omalt poolt juure on lisanud. Me tajume näituseks ainult, et päikese seisukoha nurk meie suhtes päewa jooksul muutub, aastatuhandeid aga ei märkanud inimesejugu selle nähtuse tõlgitsemisel, et päikese liikumise järeldamine on meie oma lisandus.

Kui meie teistliste ilmawaadete aegloost tähelpanu alla wõtame kristlise, siis leiame, et ta põhimõtete teostamisel ja arendamisel tihti on saanud eksiteedele, millistest hirmsamatena on nimetada suur hulk usufõdasid ja tagakiusamised oma inkwiisitsioonidega. Meie ei wõi aga sellest süüist puhtaks mõista ka modern loodusteadust. Riikidewaheliste sõdimiste õigustajaks peeti ju teatawasti hingusele minewast Darwini selektsiooni teooriaist wõdetud lauset: — „wõitlus olemise eest“, milles ainult wõitja pool omandab õiguse elamise peale. On ju üsna tuntud, et sõjapolitikamehed wiimast suurt ilmafõda looduse paratamatuseks pidasid, mainitud loodusejeaduseks peetud sõna alusel. Igaüks wõib aga kergesti näha, et seda lõõksõna oma tegewuse õigustamiseks wõib tarwitada ka iga kõrilõikaja. Snneks põhjeneb Darwini teooria ekfjalustel. See asjaolu on uuemal ajal loodusteadlaste poolt ära tuntud

ja Darwini teooria mõju on alanenud üsna kõrvalise tähtsuseni. Mjemele on astunud uus, uutel põhjustel evolutsiooni seletav teooria: mutatsioonide ehk heterogeensiline teooria, mis mõitlust olemise eest looduse põhiseadusena ei tunništa. Mõitlust tuleb looduses ette, kuid vähemalt samavõrd ka altruismi nähtusi. Paarimise ajal mõitlejad põdrad, tedrekused jne. elavad pärast paarimist üsna leplikult ühes karjas ja — isegi suguvallik jääb saavutamata, sest mõitluses paarimisel eemaletõrjutud isapõdrad ja tedrekused on ainult noored loomad, kes vananedes tugewaks saavad, teisi eemale tõrjuvad ja „ka“ sugu toovad. Uuem loodusteadus finnitab, et suguvallik uusi liike üldse ei anna, waid ainult uusi sortitsid ja tõugusid, mis hooletusse jäetud, pealegi kergesti degenerereeruvad, j. o. endisesse olekusse taga si langewad. Kõige wanem metsloomast koduloomaks muutunud loom on küll koer, ja aastatuhandeid wältawal suguvallikul on inimene temast arendanud ülijuure hulga märksa üksteisest lahku minewaid tõugusid. Wõrrelgu igauks näit. hurta, mopfi, taksikoera jne. Wõhiku meelest, kes koeri ennemalt üldse poleks näinud, oleks need loomad igauks iseliigist, kuid tänawal üksteisele wastujuhitud taks ja hurt nuusutawad üksteist ja tulewad otsusele: — „koerad oleme mõlemad“. Suguvallik ei anna uusi liike ja see on peapõhjus, miks Darwini teooria kõige oma „mõitlusega olemise eest“ on kõrwale heidetud. Mjemele astunud on eelpool mainitud uus evolutsiooni-

line — „heterogeeniline teooria“, kuid selle ligemaks valgustuseks pole siin koht.

Darwini teooria lööksõna „wõitlus olemise eest“, oligi tõukeks, mis mitmed, kes oma kirgedele tahtsid woli anda, loobusid niisugustest ilma waadetest, mille moraal kirgede taltjutamist nõudis. Et darwinismi õitsemise ajal peaaegu täitsa tähelepanemata jäeti looduse omad moraalinõuded, siis otsisid niisugused koduküpsenud ateistid tuge selleaegsetest loodusteaduslistest waadetest. Ma ei efli tõesti, kui tähendan, et terve praeguse aja ebatõmmunism esitab darwinismist tõusnud ateismilaine jatk. Täiesti arusaadaw on ka, et suur hulk loodusteadlasi, kes nõndanimetatud „aine kestwuse seaduse“ sisse uskusid*), ka ateistlist ilmawaadet harastasid. Mõned neist andusid ateismile nii fa naatiliselt, et ifegi wõltsimiste eest tagasi ei kohkunud, kui aga selles wõimalust nägid ateismi edustamiseks. Nii näit. laskis kuulus Jena ülikooli prof. Dr. G. Häckel ühes omas kirjatöös trükkida inimese ja ahwi loote kujutuse algastmes ühe ja sellesama klišheega, et näidata inimese ahwist wõõrsumist. Ka on huwitaw jälgida, misuguste abinõudega ta ristiusu wastu polemiseerib. Kirjatöös „Die Welträtjel“ ütleb ta: „Ristiinimeste Jumal on gaasiolekus selgrooloom, sest nende usu järele on ta inimese sarnane, kes on selgrooloom, ja teijeks on ta waim — j. o.

*) Seega usulijele alusele ajudes teaduslikelt aluselt lahkusid.

gaas". — Tahaks heameelega küsida, kas Dr. Häckeli meelest tarkus, mida me waimlise objektina tunneme, on ka gaas? Niijugusel korral peaksime järeldama, et ta ise oli üks väga ülespuhutud isik. — Hiidlastest, kelle hobune jääldhessje oli kukkunud, räägitakse, et ta hobuse kõri niikauaks, kui abi toob — rihmaga kinni kiskunud, et hing mitte wälja ei läheks. Kui ta abiga tagasi jõudes selle üle imestlenud, et hobune siiski kärwanud, juhtunud kaasa tulnud hiidlasted mehe tähelpanu selle peale, et ta hobuse teisest otjast lahti unustanud. — Muidugi mõista on see tehtud nali, millega tahetakse hiidlaste rumalust illustreerida, kuid tõsiselt ei usu meist keegi, et ka hiidlasted nii — kilplased on. Prof. Häckel aga on seda. On ju tõsi, et wanad roomlased tuult ja waimu ühe ja sellejama nimetusjega (spiritus) tähendajid, kuid see ei ütle weel, et nad ei oskanud wahet teha, millisel juhul see sõna waimu, millisel tuult tähendab. On ju ka teistes keeltes sõnu, mis kahe tähendusjega, kuid tarwitamisel osatakse selget wahet teha.

Nii näeme, et eksimisi ja fanatismi on tulnud ette nii teismi — eriti ristiusu edustajate, kui ka loodusteadlaste juures, wiimaste juures iseäranis ontoloogiliste küsimuste juure asutamisel ateismile kaldudes. Mõõdaminnes mõiks siin tähendada, et mitmed loodusteadlaste ontoloogilised oletused on wankuma löönud. Nii näituseks kaheldi juba ammu, kas aine kestwusejeadus ei tule tühistada, sest ainet võib wõtta väga hästi energia eriolekuna. Ise-

äraniš tähelpanu tõmbab oma peale, et ka Ein-
stein oma relatiivsuse printsiibi põhjal jeda ole-
tab*). Edasi on huvitam konstateerida, et täht-
sad loodusteadlased (Hansstein, Kerner, Driesch j.
t.) eluküsimuste selgitusel on pöördunud vitalis-
mile, j. o. nad usuvad mingit elujõudu
(vis vitae). Tõepoolest ei jää loodusteadlastel
eluküsimuse selgitamise seisukohast ka muud üle,
sest mehaaniliste seletustega ei jõuta kuigi kau-
gele. G. Bunge tähendab kõikide uueaja meha-
niliste eluseletamise katsete kohta, et need enam
väärt pole, kui seletus, et lendav õietolm ja leh-
tede liikumine tuule tõukel on elulised funktsioo-
nid**). Ei saa ka tõepoolest küllalt järjekindlaks
pidada, kui elujõu olemist jellepärast salatakse, et
teda võimalik pole olnud kalooridega mõõta, kuna
aga eeteri olemist ilmaruumis usutakse, ehk küll
võimata on teda kaaluliselt mõõta. Ma ei effi-
wiist, kui tähendan, et kartus vitalismi eest
põhjeneb ateismis, oletades, et ehk teism en-
nast võiks vitalismile põhjendada. See kartus

*) Autor ei jaga jeda Einsteini oletust, sest päikese
ligidalt möödaminema valgusekiire äraekstamist omalt
teelt, nagu jeda ühel täielisel päikesewarjutusel tähele
pandi, võib ka mõista ja seletada päikese edasitormamise
tagajärjena ilmaruumis.

**) Mõned jüganamad eluseletuse katsed on aga
lauja absurdid, nagu näit. M. Berworni lihaksjete kokku-
tõmbeteooria kahe wahelduwa ainekithi — isotroopilise
ja anisotroopilise — mõjul, millistest üks teise oma jisse
imeb.

aga on ka elujõu olemasolu korral asjata. Jumalauuskumise ehk mitteuskumise vabadus jääks igal juhul kindlustatuks.

II.

Alles uuemal ajal, kus ateismile toetuv moraalita elu kahjulikkudele liialdustele kaldus, hakati vastuabinõu loodusteadusest otsima ja leiti. Leiti, et moraaliseadused ka loodusteadusest tuletuvad. Need loodusteadlised moraaliseadused ei lähe imelikul viisil omis peajoontes sugugi lahku waremalt käsitatud usuliste moraaliseaduste nõuetest. Sellel on omad loomulikud põhjused. Ka wanad usupõhjendajad, Mooses, Kristus jne. — tundsid nähtawasti hästi looduseseadusi ja sotsiaalseid wahetordi ning wõtsid omad moraaliseadused sealt. Mooses näit. märkas, et need seadused nii kõigutamata looduses eneses peituvad, et hukka läheb ja õnnetut elu elab rahwas, kes neid juhtnõõriks ei wõta. Ta sümboliseeris seda muutmatust selle läbi, et omad käsud kiviisse raius.

Mis andis aga Moosesele ja teistele usupõhjendajatele õiguse loodusemoraali Jumala käsudeks tembeldamiseks? Mõista pole see raske. Nad pidasid ju loodust Jumala kätetööks. — Jumala raamatuks, millest neil küllaldaselt õigus oli Jumala tahtmist wälja lugeda. Sellest eeldusest wälja minnes näeme, kui ebakohane see on, et meie usukuulutajad kirikuõpetajad ennast loo-

dujeteadujest eemale hoiavad ehk koguni selle wastasteks hakkavad. Piibel on looduses trükiweata ilmutatud Jumala sõna tõlgitus inimlistele keeltele, mille juures inimkeelte puudused ja tõlgitjate omad libisemised mõjuta pole jäänud, — trükiwigadest rääkimata. Inimkeeltele on kõikidel see puudus, et nende sõnad pole mitte asjad ise, waid nad tähendawad ainult asju ja sündmusi. Jumalikul, absoluutjel keelel, on mõte, sõna, asi ja selle märk samased. Et igal asjal looduse raamatus on ise märk, nimelt asi ise, siis on absoluutne keel selle poolest osalt wõrreldaw Hiina keelega. Rahjaks tuleb aga tunnistada, et isegi praeguse aja looduseuurijad ei jaksa selles raamatus muud selgitada, kui ainult nimi- ja omadussõnu kokku weerida; tegusõnade (sündmuste) ja arwusõnade (aegade) ülesarwamine lähewad neile üsna raskesti.

Gelmisest argumendist selgub, et lollus on loomiselugu piiblist lugedes omale ette kujutada, nagu oleks Jumala sõna eel käinud ja sellele järgnes sündmus, waid sõna—õieti mõte—ja asi olid üks ja seesama. 1905 Petrogradis ühes kommerts-koolis õpetajaks olles sulgusin eelmise argumendiga ametiwendade suud, kes piibli loomiselooga kooli juures usuõpetust andwat Wene waimulikkude pilkajid. Nad olid eelkäiwalt sunnitud tunnistama, et ka kirjutatud ja mõeldud sõna on tõesti sõna.

On aga piibel looduses kirjapandud Jumala sõna tõlgitus, siis on enesest mõistetaw, et juhustel, kus tõesti eksimata kindlaks on tehtud piibli

lahkuminef looduseft —tuleb parandada piiblit. Niisugused parandused on aga minu nãhes ùsna wãikfearwulijed ja ei muuda piibli mõtet.

Kord ristiusuliste seletuste õiendusele asunud, jatkan seda weelgi, iseãranis nende punktide kohta, milliste alal wiimasel õpetajate kongressil ristiusulijele ilmawaatele põhjendamata etteheideid tehti.

Üks etteheide oli, et ristiusf asetab oma Jumala wãljaspoole kosmost kõigile kãttejaamatule asukohale. — See etteheide on ilmaaegne, sest ristiusu põhjawaadete jãrele asetub terve kosmos iseãralises immanentfusse wahekorras Jumalas (Ap. teg. r. 17, 27—28), millele ma ainult üht analoogiat õskan kõrwale seadida. See oleks inimese mõtete wãlbfond tema „mina“ sees. Inimese „mina“ wõib lasta omi mõtteid tõusta ja unustab neid pãrast jäljetult, samuti, nagu Jumal loob ja lasteb kaduda. Nagu inimene tihti oma unustusehõlma wajunud mõtteid uuesti aratab — konstateerides, et need on samad mõtted, mis ta nii mitme aja eest kord efile tõi, nii loodawad ristiusulijed, et ka Jumal neid pãrast surma uuele elule aratab. Inimene on seega täiesti oma Looja farnane. See on muidugi uus, minu teades siitfaadif weel mitte walguftatud seijukoht ja näitab, et inimesel Loojaga farnanemisel teised alused on, kui Hãffel neid mãrkas. Toodud analoogia on ifegi weel põhjalikum. „Mina“ loojana on oma loomadele — mõtetele — niifama kãttejaamatu ja tõestumatu, nagu Jumal inimestele. Tuletagem ainult meele, kuidas mõtteteadlased inimese

„mina“ olemasolu üle kahtlejad ja sellele püüdsid tõestusi leida. Niijuguuste tõestuseotjimiste hulka kuulub ka Deskartes'i kuulus lause: „Cogito, ergo sum“ (ma mõtlen, sellepärast olen). Kergesti võib ka sellest sõnast märgata, et see maksvat tõestust ei või esitada, sest niijama hästi võiks siis tõestusena võtta ka lauseid: — ma seisán, istun, käin, söön, magan jne., sellepärast olen. Siin näeme, et loodasjad (mõtted) looja (mina) vastu mäsju tõstavad sellepärast, et looja nendele on kättesaamatu. See looja (mina) aga naerab nende üle ja ütleb: „Mina olen, kes ma olen!“ — Võrdelge seda lauset Jumala vastujega Moosesele (2. Moosj. 3, 14). — Edasi leiame, et inimene oma sisetist mõtteilma (mikrokosmost) püüab kujutada välise ilma (makrokosmose) eeskujul. Kõit meie mõistmised välisilmast leiavad mõtetena meie „minas“ ruumi, — isegi otsatused, „mina“ aga on omas täies ulatuses läbi imbunud (immanentne) iga üfikü mõttega, jiiiski pole ühes isikus mitut „mina“, — eks see ole sarnadus Jumalaga, kelle olemist ristiusulistelt usutakse igal pool täies olemises esinevat, ilma et oleks mitu Jumalat. Seda peeti ka absurdiks; — waadake ja imestellege, et teie „mina“ sees teostub ümberliffkamatult niijugune „absurd“. —

Sjeäralise ristiusulise absurdina võeti 6. õpet. kongressil õpetust Kolmainusest, mille ärakeelamiseks koolides isegi ettepanek tehti. Kolmainuse õpetus pole aga isegi matemaatiliselt absurd. — Kus on ristiusu põhioõpetustes öeldud, et Kolmainus on kokkuarvamise tehe. Veian, et ta koguni

on kasvatamise (korrutamise) tehe. Arvude tekimist võib kasvatamise tehe alusel asjakohaselt seletada, kui kokkuarvamise abil. Võtame näituseks $1 + 1 = 2$, siis näeme tõepoolest, et mõlemad ühed jäävad üksteise kõrvale ja saame 2 ühte. Teine lugu on, kui ütleme 2 üks kord võetud ehk 1 kaks korda võetud on 2. — Edasi leiame, et arvude koostumise peale matemaatikas määratakse tõesti mõlemilt seisukohtadelt, näit. — 12 on kokkupandud 3×4 , 7 on kokkupandud $3 + 4$. Kui neid näiteid ligemalt võrdleme, nimelt, kuidas 3 ja 4 seitsmes ning kuidas need arvud 12 sees asuvad, siis leiame, et kokku arvates 3 jääb 4 kõrvale, — graafiliselt kuna kasvatuse korral 3, 4 ja kasvatati 12 kõik üksteisest im-

manentsest läbi põimuvad, graafiliselt

Ruudustikus näeme, et 3 kaalus ribadena, 4 aga loodis ribadena terve kasvatusega on läbi kasvanud. Iga arvu võime kasvatusest tekkivast võtta, isegi algtegurid; 3 on näit 3×1 , — graafiliselt üks aga on $1 \times 1 = 1$, graafiliselt Ühe sees on seega veel 2 tegurühete, mis kumbki küüne võrd kasvatusest pole vähenemad. Kolm võrdset ühte asuvad siin üksteise sees ja sünnitavad kokku ühe ainja ühe. Suurim on siia juure lisada veel tähelepanek, et üks tegurühedest esitab reaalse ühte, teine abstraktset (vaimlist), sest ta on ainult „kord“. Kolmainuses oleks see: reaalsest 3st ja abstraktsest 4st

must sünnib kõike kokku võttem Jumala Poeg. — Mõõdamaines olgu tähendatud, et Tartu ülikooli kadunud mõtteteaduse prof. Reichmüller leidis, et inimese hing kolmest sõrdsest valdkonnast koos-
tub, mis siiski üht jagamata üksust esitavad, nii et üks ühelisi ka teisi esitab. See imeline, pealt-
näha võimata ala püsida omal väel, nagu riik, mis oma olemasolu jaksab maksuvusel hoida. Seega oleme jälle ühele inimlise hinge sarnadu-
sele Jumalaga jälgile jõudnud.

Selle inimlise hinge omaduse peal põhjened ka järgmine asjaolu. Nõudel, et peame omale mõttes „ühte“ ettekujutama, teeme seda lause näol: üks üksus (üks) on üks. See on aga täit-
ja sarnone lausega: $1 \times 1 = 1$. (Sõrdle samuti: kaks ühte on kaks ehk $2 \times 1 = 2$). Mõisted — üks laud, üks inimene, üks kümme, üks otjatus jne. näitavad, et iga asi ja olemus — isegi otjatus on ümberhaaratud ja läbitungitud ühest ning mahub ühe sisse.

Järgnewalt võtan jõelumisele ja selgitusele 6. õpet. kongressil prof. P. Põllu poolt üsna õn-
netult kaitstud imede uskumist ristikoguduses. Tu-
leb imestades konstateerida kõige pealt fakti, et ei kallalekippun kui ka kaitaja pool võtnud wae-
waks kindlaks määrata, mis keegi „ime“ all mõis-
tab. Nähtawasti oldi üldiselt arwamisel, et ime juures peab teostuma midagi loodusseaduste was-
tast. See arwamine on juba wildak jellepärast, et meil niisugusel korral kriteerium puuduks, mida me loodusseaduste wastajeks loeme. Näeksimine
jurnuid elusse ärkawat, tunnistaksimine seda koge

loodusejeaduseks. Ei saaks meie ka kaugele, kui seletaksime, et see, mis ainult üks kord juhtub ja enam ei kordu, oleks loodusejeaduse vastane, ja — kui seda juhtuks — siis tuleks seda imeks lugeda. Riisugusel lool peafine tunnistama, et terve makrokosmos on ime, sest ta on ainuke, ehk näit., hra X. on ime, sest ta on üksainus kord ilmas. Kristuse isiku juures tunnistatakse ta parthenogeneetiline sündimine imeks, pulktirtude ja hulga teiste loomade juures aga harilikuks nähtuseks. Kus on siin järjekindlus?! —

Gelmisest näeme, et imedest arusaamine põhjened walealusel. Dige ristiniimene näeb imet ka seal, kus sündmused sugugi loodusejeaduse roobastest wälja ei lähe. Muidugi ei pruugi ateist seda mitte näha, nagu üks sellekohane jutuke, mis ehk mitmele juba tuntud, seda üsna hästi illustreerib. Parema puudusel olgu ta siin korratud. Juudi soost ateistilt küsiti, kas see ei oleks ime, kui inimene kukuks kirikutorni otsast, weereks libamisi katusele all kasvawa puu okstele ja jõuaks elusalt ning kaunis terwelt alla? — Juut wästanud eitades ja tähendanud, et see olnud paljas juhtumine. Aga, küsitud edasi, kui ta teinekord sealtjamaast kukuks ja elama jääks, et alla jõudes möödaweerewa tõlla katusele kukuks? — Önn! wästanud juut. Aga kui ta kolmas kord kukuks ja jälle mõnel üsna loomulikul wiisil pääseks? — Harjumus! olnud juudi wastus. — Et riisuguseid õnnelikke kukumisi ette tuleb, kus isegi loomulikke pääsemise tingimisi raske on konstateerida, näitab järgmine tõestisündinud juhtu-

mine. 1904. a. kukkus Petrogradis Wene-Ameerika kummitehases keti katkemise tagajärjel tõstemasina laba, millel rauaga täis laetud wagun ühe töölisega asus, neljanda tehasehoone korra kõrguselt alla. Laba ja wagun läksid puruks ning raudlatid paisati laiali, tööline aga tõusis kohkunud näol maast üles, lõi ristikmärgi ette ja tegi pikema jututa minekut. Kes arwab, et see niisugusel kukkumisel loomulikult peabki sündima, tehku seda järele. — Sige Zumala uskuja ei kahtle kunagi niisugusel korral, et seal ime sündis. Wõrrelgu lugeja sellega ka „Nathan Targa“ usku ta kajutütre Recha tulesturmast pääsemise puhul Lesingi näidendis. Zumalauskuja leiab tihti asjaloo siis imeliku olevat, kui temale ära on näidatud, kui hästi see loomulikult on korraldatud. Nii näituseks pidi autor pärast seda, kui ta inimese anatoomia uurimise oli lõpetanud, Taawetiga ühes tunnistama: „Ma tänan sind, Issand, et sa mind nii imelikult oled loonud!“ —

Sigemal tähelepanekul on autor omast seisukohast loodust waadeldes leidnud, et igal loomulikul nähtusel ka oma imeline külg ei puudu. Zumal on seega terve looduse nii loonud, et igal pool ja iga asja juures ime on läbipõimitud loomulikuga. On see nii, siis võib lugeja omale ette kujutada olukorda, mis tekib, kui endised, usufüsimustes lapselõngades sammujad esiisad Zumalalt imet nõudsid. On arusaadav, et Zumal nendele, oma suurtele lastele, andis, mida nad imeks pidasid, olgugi, et selle juures ka loomulik külg ei puudunud. Zumal tegi niisugusel

korral nagu see isa, kellel oli palju hobuseid, kui väike poeg ta ette asus palwega, et isa temale ka hobuse muretseks. Isa mõistis, mis lapsel oli tarwis ja andis talle lihtsa kepi. Poisil asus rõõmsasti kakkiratsi kepile ja ratsutas minema. Ta oli saanud, mis ta tahtis.

III.

Kui meie nüüd selles walguses waatame piibli imede peale, siis laheneb see küsimus wastoluta. Iga piibli ime juures ei puudunud wististi ka loomulik külg. Jumal on meid aga tänini lastnud iseiseiswast areneda, kuni meie lõpuks ise leiame, et Jumalast ime nõudmine on asjata, sest iga asja juures on see juba iseeneest olemas. See on sama lugu, nagu pojaga, kes omale isalt hobust palus; ta arenes, kuni leidis, et hobused, mis olid isa pärast, olid ka tema pärast. —

Ei ole küll kerge nüüd tagant järele kōiki loomulikku külge piibli imede juures wälja arwata, sest ime kirjeldaja wõib olla ei ojanudki seda külge hinnata,—järgnewalt toon siin aga siiski mõned katjed. —

Wikkajale ametiwennale, kes Joojua päikese ja kuu seismapaneku asja uskumist ette heitis, wõisin teatada, et ise sarnase loo üle elas. Parajasti Tartu tähetorni kella järele oma wäga õigesti käijat taskufella reguleerinud, märkajin samal õhtul linna ümbruses jalutades, et päike juure punase rattana taewa weerul paistis, pool

tundi hiljem, kui ta sellekohaste wäljaarwamiste järele oleks pidanud looja läinud olema. — See oli õhu peegeldus. — Moosese Punase mere juures wiibimise imed on täiesti seletatavad tõuju ja mõõna nähtuste läbi, mis Goosenis, Wahemere rannikul üleskaswanud Iisraeli lastel olid tundmata. Moosese nähtud põõsaste põlemine, mis siiski ära ei põlenud, oli Elmji tuli — elektriline nähtus. Näib, et Mooses üsna hästi elektrit ja võib olla muidki looduse nähtusi on tunnud, milistel wist suur hulk ta imedest põhjenewad. — Mulle enesele sünnitas poisikeste põlwes palju peamurdmist Piileami wastus Baalakile mäe otsas. „Ma seisin Jehoowa palge ees ja ei wõinud teifiti rääkida“. — Znimene, kes tahab needa, peab õnnistama! — Wanemas eas aga elasin järgmise loo kaasa. — Maakirikus on kirikuõpetaja korraldanud juuwise leeri nende laste jaoks, kes linnas koolides käies mahti ei saanud kewadistest ja sügistest leeriõpetustest osa wõtta. Leerilaste hulgas on peale muude õpetaja oma poeg ja üks waeste wanemate poeg. Õnnistamise päewal sammuvad leeriskäijad õpetajast korraldatud järjes paarikaupa altari ette, — kõige ees õpetaja oma poeg ühe jõukama leeriwennaga, siis weel kolm paari, kus wiimases paaris pahemal pool mainitud aineliselt kõige kehmem leeriwend käis. Nii oleks asja korralisel käigul õpetaja oma poeg altaril pidanud tulema esimeseks, kes õnnistamisel esimese (Maroni) õnnistuse osaliseks oleks pidanud saama, kuna teistele muidu sündsad õnnistusejalmid olid walmis pandud. Altarile ajudes

jäi aga esimene paar altari keskele seisma, ja kuna kaks järgmist paari neist pahemale käele asusid, tekkis ebasümmeetriline pilt. Viimane paar, kes kohtlasest südamest lihtsalt ei teadnud, et altaril ka oma auase on, ajus ebasümmeetrilist muljet kaotada püüdes altarile eesolevatest wendadest paremale käele, mille juures waesem wend ifegi esimeseks nihkus. Ta katsus nii moodi kirjufus naiste poolelt wõimalikult kaugemale asuda, et wiimaste armustawate pilkude eest pääseda, mis ta waest ülikonda oleks wõinud riiwata, — puudusid ju tal ifegi walged kindad. Kõige selle jultumise tagajärg oli, et kõigewaesem leeriwend sai Aroni õnnistuse osaliseks õpetaja juust, kes teda omas südamel needis. Õpetaja wiha olla ütlemata juur olnud, nagu poisi isa, kes pärast käärkambri pidanud õpetaja wihahoogu wastu wõtma, sellest rääkida teadis. — Autor aga nägi siin oma filmaga seda Piileami sõna tõeks saamat: „Ma seisin Jehoowa palge ees ja ei wõinud teifiti rääkida“.

Loodan toodud näidetest üksikute imede kohta jatkawat, et imedeuskumise aluseid Jumala uskujate juures walgustada. Enne uue küsimuse selgitusele asumist soowiksin mõnda näpunäidet tuua selle kohta, et ime juba iga loomuliku asjaga on läbi põimitud. Seian nimelt, et Kolmainuse jälgi wõime igal pool looduses leida.

Et seda ära näidata, tuleb lugejal tutwuneda ühe uue seisukohaga loodusteadlikes küsimustes, nimelt, — misjugused tunnused on wastanditel, misjugused ühesjugalstel olemustel. Füüsika

ütleb: „Ühenimelised magneedipoolid ja elektriwäed liikawad üksteist eemale, wastandid tõmbawad üksteist ligi“. Seda lauset wõime laiendada ka muude looduse realsuste ja isegi sotsiaalsete nähtuste peale. Kõrkupõrked, s. o. eemale liikkumised inimeste wahel ei teki mitte wastandpoolte, waid ühesuguste wahel. Ühesugususe tundemärgiks on ikka ühesugune siht, nagu magneedinõelte juureski. Mii näitujeks on tihti inimeste juures kõrkupõrgete esile toojaks kullamägede poole sihtimine. Mehe ja naise wahel aga näeme iseäralist liginemistungi walitsawat, sest nad on wastandid, wastandid ihuliselt ja waimliselt. See wastandline olek on niiwõrd huwitaw, et maksab ta üle paar sõna rohkem pajatada.

Ihulik inimene sünnib naise läbi, waimline aga mehe läbi, sest ainult mees on täiel määral waimliselt kombinatsiooniwõimuline. Ehk küll ihulik inimene naise läbi sünnib, jääb naine kehaliselt nõrgemaks, — mees omandab kehalist jõudu suuremal määral. Samuti tuleb konstateerida, et mehed, kes on waimu sünnitajad, näitawad waimuwarade omandamisel ehk õppimisel vähem agarust üles, kui naised. Kuigi mees on kehalise jõu poolest ülekaalus naisest, tuleb seda häbiks lugeda, kui ta oma kehajõu peale uhke olles naisele ülekohtu teeb. Kehalise jõu peale uhke olla on juba sellepärast rumalus, et iga hobune ja härg meist sellepoolest üle on. Samuti ei kõlba naistel oma waimlise wäleduse orgaani — keelt — mehe wastu kurjasti tarwitada, — ka siis mitte, kui ta koolis wäga palju on omale

pähe tuupinud. Kui naisel tarkuste kuhjamise juures kombinatsioonivõime puudub uute teadmiste esile toomiseks, siis on meelespidamise ja kordamise täpsuse poolest grammofoon temast ees. On märgata naiste juures isegi väikesed kombinatsioonivõime avaldusi, kuid need ei ulata waimlise loomingu teostamiseks; samuti võime meeste rinnal märgata jälgi, nagu võiks nad kehalise inimese sünnitusvõimulised olla, kuid tegelikult pole sellest juttugi. Naine jätab oma lapse eest elu, aga ainult mehest on teada, et ta oma sõna eest seisab, sest: — meest sõnast. Naine peab sõna õigusega wõõraslapseks, kelle eest ei pruugi seista. Naist saab aga pidada lapsest. Gelmiselt toodud paralleelidest ärgu järeldagu keegi, et nende põhjal ühte, — naist wõi meest — tuleb kõrgemalt hinnata; palju ennem järgneb sealt, et nad on täitsa ühewäärilised. Kui keegi teeb selgeks, et wähe on kabe wärwi — ütlemine punase ja sinise wahel, siis ei järgne sellest, et üks neist on kõrgemalt hinnatav.

Waatleme nüüd ligemalt wastandlist ja ühesugust waheforda teiste reaaloobjektide juures.

Kus on wastand ainele, mis temaga kokkupõrkeid ei sünnita? — See on ruum. — Mõni ehk arwab, et ruumil reaalsus puudub, et ta on puhtalt absoluutne „mitte midagi“. See pole aga nii. — Kujutame omale ette ühe kuubik detsemetrilise ja teise kuubik meetrilise kasti, mida meil korda läheks õhust ja isegi eestrist kuhjendada. Kas tohime siis nende kastide siju sõrdses lugeda, sest üks kui ka teine oleks absoluutne

mittemidagi? Ei! sest niisugusel korral oleks teise kasti mitte midagi esimese kasti omast ometi 1000 korda suurem. Ruum on ja jääb aine reaalseks vastandiks, ja sellepärast ei teostu nende wahel kokkupõrkeid. Iseäranis ruumi ja aine juures näeme, et nad *i m m a n e n t s j e l t* üksteises asuwad, mille juures küll teatawa määrani võib lahutada ruumi aineist, kuid mitte ainet ruumist. Mõni teadlane on katsunud ruumi wõtta aine omadusena ja järeldab, et ruumist juttugi ei või olla, kui aine puudub. See waade on ekslik, sest aine omadus ilmub intensiivsemalt, kui seda omadust kandew aine tiheneb. On mõnel ainel roheline wärw omaduseks (näit. floorgaasil), siis ilmub see wärw seda intensiivsemalt, mida tihedamalt aine ise on koostatud. Oleks ruumiga samane lugu, siis peaks meist näit. päike kaugenema — ruum suurenema, kui mõni tihedam keha — ütleme kuu — meie ja päikese wahel asuks. Ruumi ja aine wastandline iseloom lubab teostuda üht nähtust, millega meil igapäew on tegemist, — see on *l i i k u m i n e*. Puuduks ruum, siis ei saaks aineline keha otsejoones liikuda. Seda arwesse wõttes leiame kõige kohasema definiitsiooni liikumiste jaoks: *L i i k u m i n e* on *k a h e* *w a s t a n d i* *w a h e t u m i n e*. Ruumi ja aine wahelordi ligemalt tähelepanu alla wõttes leiame ka uue wõimaluse wastandite kergemaks äramääramiseks, nimelt: *r e a a l s u s i* *m õ õ d e t a k s e* *n e n d e* *w a s t a n d i t e* *l ä b i*. Siitsaadik räägiti küll matemaatiliste ülesannete juures: ruumi mõõdetakse ruumiga ja

raskust raskusega. See on aga üsna ebatäpne. Ruumilise määtmõõduga ei saa keegi toaruumi mõõta, vaid mõõdab ainet — vilja; samuti ei saa keegi kiwikuubidega kiwa mõõta, vaid nendega toaruumi täites võiks küll viimase suurus määrata. — Veldis: — raskust raskusega mõõta on samajugune ebatäpsus. Harilise kaheõlalise kangkaalu abil muudame kaalupomme allapoole sihtiva raskusetungi kangi teisel otjal ülespoole kiskuwaks tungiks ja selle tafakaalutamise läbi mõõdame raskust. Samuti mõõdetakse raskust wedrukaalul wedru üleskiskumise tungi tafakaalutades. Et wastandid üksteisele mõõduks on, seda tunneb juba Eesti mütoloogia, kus me leiame lause: „Wanaija ei lubanud oma lastel kurja ära kaotada, sest — „furi on headuse mõõt“. Kõige tähtsam wastandite teene on aga see, et ainult nende abil tunneme ära reaalsuji ja muutuji nende juures, s. o. nähtuji. Meie ei tunneks walgust, kui meil teadmine puuduks pimedusest, nagu pimedalegi võimata on seletada musta värwi, ehk must pimedus küll teda ümbritseb, — enne kui ta ka pole tunda saanud walget värwi — walgust. Tärtab meie hinges uus äratundmine, siis mõistkem, et selles äratuntus moodustuwad weel faks adäkwaatset wastandit, — t e r w e o n s e e g a k o l m i k ! —

Suwitaw on uuest waatepunktist filmade eest mõõduda lasta mõtteteaduse püüdeid ja saawutuji. Terwe mõtteteaduse aeglugu näitab püüdmist kõige olewa seletamisel monismini jõuda, kuid kõik jõupingutused on purunenud dualismi kaljul.

Mii on lugu läinud algusest lõpuni. Ometi on mõteteadaus isegi omal algastmel juba tõele üsna liigidal olnud. Võtame näiteks wanad Greeka looduse mõttetargad. Tales oma järekkäijatega määrab, et kõige asja põhi on o l e m i n e. Zeno jelle vastu tõestab, et kõik on näium, — seega m i t t e o l e m i n e. Herakliit aga leiab, et s a a b u m i n e — l i i k u m i n e on kõige asja alus, ehk jälle — riid on asjade isa.

Olemine, mitteolemine ja saabumine on aga kõik ühewäärilised mõisted. Selle juures on kõik kolm immanentselt üksteisest läbi üheskoos ja esitavad üksikult üht ja sedasama reaalsust, — terve kolmainjusline monism. Mõttetargad aga võtsid neid üksikuna ja katsusid paremal juhusel ainult üht teise kätte kuulul kõrvaldada*). See läks igal kombinatsioonil korda, kuid saavutati dualism. Mii võime saabumist kõrvaldada, sest ta on oleva ja mitteoleva wahetumine. Järele jääwad olev ja mitte olev dualismina. Meie võime samuti kõrvaldada mitteolemist, sest kui olemine saabub (muutub — liigub) teiseks, siis tekib esimese mitte olemine. Lõppeks võime elimineerida olemist, sest ta tekib mitteolemisest saabumise läbi. Just need kolm eliminatsiooni võimalust näitavad, et ka kõik kolm algusprintsiipi

*) Wanad mõttetargad arvasid monismile jõudvat lihtsalt ühe printsiibi tunnistamisega. Herakliit, kes juba eelmiste mõteteadlaste printsiipi „olemist“ ja „mitteolemist“ tundis, ütles oma „saabumise“ kohta: ta pole eelmistest kumbki, sest et ta mõlemad on.

— olemine, mitteolemine ja saabumine on ühesväärtilised, samased ja esinewad kolmainusena üheskoos absoluutselt üksust sünnitades. Monism on seega ainult kolmainuse läbi teostuv. Saavutatud seisukohalt Einsteini relatiivsuse teooriat hinnates tuleb tunnistada, et temas unustatud on samavääriline „absoluutsuse teooria“, millega ta koos sünnitaks terve „õiksuse teooria“. On Einsteini teooria absoluutne tõde, siis on absoluutsus tema enese näol juba olemas. Einstein on aga kindlasti oma relatiivsusele jõudnud seda absoluutsust vastu mõttes, hinnates ja viimastest eraldades. Nii siis: „Probatum est!“ —

Gelmiselt — juba kolmainuse printsiibi kaalumisel tähelepanu alla võetud kasvatusstehe näitab loomulikku ja imelikku külge. Esi-
mest esitab kasvatusstehe harilik analüüs kofkuarvamise abil, teist — kasvatusstehe kahe reaalse teguri immanentne asetumine üksteise ning kasvatusstehe sees. Aine ja ruumi suhted näitavad sedasama. Me võime sellepärast iga loomuliku asja ning nähtuse juures leida imelise, ja ime juures loomuliku külge. Asi on nii lihtne, et usklik oma kõige ülema ime — Jumala olemise — uskumise juures rahulikult võib öelda: On üsna loomulik, et Jumal olemas on, kelles kõik olutseb, ja kes kõige üle valitseb.

Lõppeks luban omale siin tagasi tõrjuda mõned otsekohesed etteheited ristiusu moraaliõpetuse ühikute punktide sisse vastu, niivõrd kui need VI õpet. kongressil kuuldavale tulid, kuid rahul-

dawat wastuſt ei leidnud. Leiti, et neljanda käſu täitmifeſt ei olene piik iga ja hea käekäik. Tuleb tähendada, et Moofes (mitte Luther, nagu kongreſſil etteheiteta eſinew õpetaja ſeda arwas) ſeda töotuſt eeldas Moofeje nõuete järele moraalfete wanemate laſte kohta, keſ oma wanemate eeskujul peale wiijakuſe ka ſilmas pidasiid Moofeje toituſe ſeaduſi; wõib aga uſkuda, et ſee töotuſ jääb oſaliſelt maſma ka meie aja „moraalfete“ wanemate laſte kohta, keſ karſkelt elawad — Leiti edaſi, et päriſpatu mõiſte riſtiuſus jellepärast ülekohtune ja waſtuwõtmatu olla, et ta õpetab ka wanemate pattude nuhtlemiſt laſte kätte kolmanda ja neljanda põlweni. Seda wõida ainult ſaktina konſtateerida, kuid moraaliõpetuſeſe ſee ei kõlbada — Faktina riſtiuſt ſeda juſt wõtabki. Ta konſtateerib eſiteks, et loodus möödapääſematault nuhtleb laſte kätte wanemate pattuſid jellepärast, et nad liha ja werega ka wanemate pahad himud, tihti aga otſe wanemate pattudeſt tekkima kidurluſe päriwad (looduſteadl. päriwuſe ſeaduſ). See peab inimeſi patuteelt tagaſi kohutama, et mitte oma laſtele, keda nad armatawad, niikuſt nuhtluſt pärandada. Pärastpoole näitab riſtiuſt p ä ä ſ e t e i d jelleſt ähwarduſeſt, ja ſee ongi peapõhjuſeks, miſs ta ka eelkäimalt kurikuulutam. looduſe fakte peab ette tooma. — Edaſi heideti Moofeje käſuõpetuſele ette, et ſeda õpetades tuleb lapſi juſt kuritööga tutwuſtada ja nõnda lapſi rikuda. See kartuſ wõib muidugi tekkida nende kohtlaſte inimeſte juures, keſ uſuwad, et lapſed tulewad ilmale „tabula raſa“ ſarnaſte hingedega,

milles ühtegi paha püüet ei peitu, edasi, et nad usuvad üheksaastaseid lapsi nii umbkõttis kaswanud olemat, kus lastel weel teadmisi pole tõusnud warguüestest, tapmistest ja wanemate wastu jõnakuulmata olekust. — Seksuaalsete pattude kohta wõib seda ehk oletada, ja ristiusu moraali õpetamisel on seda arwekse wõetud nooremate õpilaste juures. Kuid just seksuaalsete küsimuste kohta on uuemad pedagoogid tihti arwamisel et laste tutvustamine nendega weel küllalt warakult ei sündida. — Wiimajena tähendaks ma etteheite kohta Kristuse „Waimus waesete“ õndsaks kiitmise pärast, et Kristus siin mõistab Sokratese jarnaseid isikuid, kes ennast ei ülista, kuigi nad rumalad pole. Teatavasti ütles Sokrates enesest, et ta „midagi“ ei tea. Meie ajal aga on just enese õigu ja enese mõistuse ülistamine wäga moodi tõusnud. Kerge käega tähendatakse, — „seda ma ei usu, sest see käib mu mõistuse wastu!“ — Mõistus on paljalt üks inimese hingeline omadus. Omadused wõiwad aga olla esitatud ühe juures intensiivsemalt, teiste juures wähem intensiivselt. Nii wõib ühel olla suurem, teisel wähem mõistus, — keegi aga ei tohiks arwamisele tulla, et temal on absoluutne mõistus. Kas arwatakse, et sellel Abja talutaadil mõistust ei olnud, kes kitsaroopalist rongi esimest kord nähes hüüdis: „Noh, seda ma ei usu, et masin ennast ja rongi weab, sest see käib mu „mõistuse“ wastu; küllap on seal sees kusagil hobused peidus“. — Me teame aga, et suurem mõistus sellest jagu saab, mis Abja taadil üle mõistuse käis. — Sellest wõime õppida,

et pole tarwis mõistust kuradi sünnituselks pidada, kui mõni „õige suur“ mõistus finnitab, et see ehk teine asi tema vastu käib.

Runa eelmiselt oleme leidnud, et teistid ja ateistid looduseteaduse ees ühedigukslijed, peaaasjaliselt aga, et teistline moraal samane on looduseteadlise moraaliga, siis ei peaks põhjenduste lahku minekute pärast kellegil selle vastu midagi olema, kui üks ehk teine neist kooli wiiaakse. Et arwamised ainult õppewiiji ja põhjenduse seisukohast lahku lähewad, moraal ise aga wastuwaidlemata koolis tarwilisels tunnistatakse, siis tuleks **moraaliõpetus kooli sisse wiia mõlemal wiijil ja ühe wiiji walik õpilastele sunduslisels teha.** —
